

Knowledge Consortium of Gujarat

Department of Higher Education - Government of Gujarat

Journal of Humanity

ISSN: 2279-0233

Year-2 | | Continuous issue-7 | July-August 2013

રામાયણમાં વૃક્ષમાહાત્મ્ય

દરેક જાતિ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિમાં વૃક્ષ અને પશુ-પક્ષી પૂજ્ય અને અવધ્ય છે. ભારતમાં તો તેની સુદીર્ઘ પરંપરા છે. પરંતુ પારસીઓમાં, આફ્રીકા અને દક્ષિણ અમેરિકાની જનજાતિઓમાં, રેડ ઇન્ડિયનમાં, ઓસ્ટ્રેલિયા, જાવા સુમાત્રા, બર્મા, ચીન, તિબેટીઓ વગેરેમાં અનેક વૃક્ષો, છોડ, અને પશુ પક્ષી પૂજ્ય છે. આપણે કહીએ છીએ કે: છોડમાં રણછોડ છે. એકવીસમી સદીનો માણસ જંગલો કે નગરોનાં વૃક્ષોનું નિકંદન કાઢીને ત્યાં ઔદ્યોગિક વસાહતો કે માનવ વસાહતો ઉભી કરવાની હોડ લગાવી રહ્યો છે ત્યારે આપણાં ઋષિ-મુનિઓએ અરણ્યમાં નિવાસ કરીને અરણ્ય, વૃક્ષો, વનસ્પતિ, ઔષધિ, પુષ્પ, પર્ણો, ફળોનો મહિમા સમજાવીને માનવ જીવનમાં વૃક્ષોનું મહત્વ પ્રસ્થાપિત કર્યું છે. આપણા આદિકવિ વાલ્મીકિ પણ રામાયણમાં પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોનો અનેરો મહિમા સમજાવે છે. આ પ્રાકૃતિક તત્ત્વો પૈકી વૃક્ષનું મહિમાગાન આજે કરવું છે.

વૃક્ષ: શબ્દ વ્રજ+નક્સ ધાતુ પરથી બનેલ છે. વૃક્ષ એ સ્થાવર અને જંગમ સજીવો પૈકી સ્થાવર સજીવ છે. વૃક્ષો એ માનવ જીવન માટે દેવ, વડિલ, ગુરુ, માર્ગદર્શક, પિત્રુઓ, પુત્રો અને મિત્રો છે. કશ્યપ પત્ની અનલા એ વૃક્ષની માતા છે (વા.રા. અરણ્યકાણ્ડ 14/31) શ્રી રામનાં રાજ્યમાં વૃક્ષનાં મૂળ સદા મજબૂત રહેતાં હતાં. વૃક્ષ હંમેશા ફૂલો અને ફળોથી લયેલાં રહેતાં હતાં (વા.રા. યુદ્ધ કાણ્ડ 128/103).

બાલકાણ્ડમાં વનમાં જતાં રામ લક્ષ્મણને ઋષિ વિશ્વામિત્ર વનનો પરિચય આપે છે ત્યારે શ્રી રામ બાળ સહજ પ્રશ્ન પૂછે છે કે શું સિંહ, વાઘ, હાથી અને વિવિધ વૃક્ષો અને વનો પણ જંગલની શોભા વધારે છે? ત્યારે ગુરુ વિશ્વામિત્ર શિષ્ય રામને ઉત્તરમાં જંગલનાં વિવિધ નામ તથા તેની વિશિષ્ટતા જણાવે છે અને આમ પર્યાવરણનું શિક્ષણ આપે છે.

વૃક્ષનાં વિવિધ નામ આ પ્રમાણે છે:

આમ્ર, જામ્બુ, સાગ, લોધ, રાયણ, ફણસ, ધાવડો, પીસ્તા, બીલી, વાંસ, મધુપર્ણિકા, અરિસ્ટ, મહુડો, તિલક, બોરડી, આમળા, કદામ્બ, વેત, ઇન્દ્રજવ, બપોરિયા, અર્જુન, તમાલ, ખજૂર, જળકદામ્બ, અશોક, ગુલાબ, કેવડો, ચંપો, ચંદન, ચીકુ, ખેર, ખીજડો, કેસુડો, વડ, કરેણ, બહેડા, હરડે, કેરડા, બકુલ, દેવદાર, પીપળો, પીપળ, કેળ, શીશમ, આમલી, નાગકેસર, નારંગી, હિંગોળ, લાલ ચન્દન, કાથો, ઉમરડો, સપ્તપર્ણી, કોવિદાર, નાળિયેર, અગરુ, મન્દાર, પારિજાત, અતિમુક્ત વગેરે. (વા.રા. અરણ્યકાણ્ડ સર્ગ 15 થી 18)

વૃક્ષનાં પર્યાય:

તરુ:	મહીરુહ:	વૃક્ષક:	તીરરુહ (તટવર્તી)
મહિમૈ:	વિટપી	અજંગમ	દ્રુમ:
તિમિત: (ગતિહીન)	પાદપ:	સ્થાવર:	શાખિન:

વૃક્ષ વિષે અન્ય માહિતી:

1. શીશમ, આંબલી, જામ્બુ, માલતી, મલ્લિકા, જૂઠ, વગેરે સ્ત્રીલિંગ વૃક્ષો છે.
2. વૃક્ષોનાં સમુહને નિકુંજ કહેવાય છે.
3. તાડનાં વૃક્ષોનાં સમુહને પીલુ કહે છે.
4. નાની શાખાઓ વાળા નીચા વૃક્ષને ક્ષુપા કહેવાય છે.
5. વૃક્ષોની મદિરાને મૈયરે કહેવામાં આવે છે.

6. વનદેવીનું નામ નિકુમ્બિલા છે.
7. નિકુમ્બિલા વટવૃક્ષનો ઉલ્લેખ પણ છે.
8. વૃક્ષો કાપનારને "વૃક્ષ તક્ષકા:" કહ્યા છે.
9. વૃક્ષો રોપનારને "વૃક્ષ રોપ્યકા:" કહ્યા છે.
10. વાંઝિયા વૃક્ષને રણ કહ્યું છે.
11. વૃક્ષો દ્રવ્ય [હર્ષ તથા શોક] અનુભવે છે.
12. અર્જુન વૃક્ષને શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે.
13. ફૂલોને વૃક્ષોને ઘરેણાં કહ્યા છે.
14. સંજીવની તથા પીપરીમૂળ ઔષધિનો ઉલ્લેખ છે.

વિવિધ વનો:

રામાયણમાં ઉલ્લેખિત વનોના નામ: દંડકવન, ચૈત્રરથવન, સાલવન, કોંચવન, કર્ણિકારવન, કેવડાવન, નાળિયેરીવન, ચન્દનવન, પિપરીવન, પંચવટીવન, પમ્પાવન, મહુડાવન, મલદવન, અશોકવન, અગરુવન, મધુવન, આમ્રવન, તમાલવન, તાટકાવન, નીલવન, દિવ્યવન, કરુષવન વગેરે.

વન રક્ષક:

વાનરસેના મધુવનમાં પહોંચીને મધ તેમજ ફળોનો ઉપભોગ કર્યા પછી કેટલાંક તોફાની વાનરો ફળ, ફૂલ તથા પર્ણોનો નાશ કરે છે તે જોઈને દધિમુખ નામનો વાનર ગુસ્સે થઈને તેમને અટકાવે છે. તેથી તેને વનરક્ષક કહી શકાય. .(વા.રા. સુન્દરકાન્ડ સર્ગ 61 થી 20)

વૃક્ષોના વિવિધ ઉપયોગ:

રામાયણમાં ઋષિઓ તથા રામ-લક્ષ્મણે વૃક્ષો નીચે નિવાસ કર્યો છે. લક્ષ્મણ વૃક્ષો ઉપર ચડીને કુટીરનું રક્ષણ કરે છે. આસન માટે વૃક્ષ પર્ણનો ઉપયોગ થાય છે. યુદ્ધ દરમિયાન વૃક્ષ હથિયાર તરીકે વપરાય છે. તેની છાલ [વલ્કલ] વસ્ત્ર તરીકે ઉપયોગ થયો છે. સુગ્રીવના અભિષેક માટે બહુમૂલ્ય પદાર્થોની સાથે દૂધવાળા વૃક્ષોની નીચે લટકતી જટાઓ તેમજ ઔષધિઓ અને ફળ ફૂલનો ઉપયોગ થયો છે. ઋષિમુનિઓ તથા વનવાસીઓ કન્દમૂળ, ફળફૂલો, પત્રો, વેલીઓનો આહાર કરે છે. લક્ષ્મણજીની મૂર્છા દૂર કરવા માટે સંજીવની ઔષધિનો ઉપયોગ થયો છે, તાપસી તથા સીતા ફૂલોનાં આભૂષણો ધારણ કરે છે. રામ વાલિથી સંતાવા માટે વ્યવધાન તરીકે વૃક્ષનો ઉપયોગ કરે છે.

વૃક્ષો સંગીતજ્ઞ તથા નૃત્યકાર:

ભરદ્વાજ મુનિના પ્રભાવથી બિલીનું વૃક્ષ મુદંગ વગાડે છે. બહેડાના ઝાડ શમ્યા નામનો તાલ આપે છે. અને પીપળાનાં વૃક્ષ ત્યાં નૃત્ય કરે છે.(વા.રા. અયોધ્યાકાન્ડ સર્ગ 91/89). મધુર મકરન્દ અને સુગન્ધથી ભરેલ વનોમાં વૃક્ષો જાણે કે નૃત્યની સાથે ગાન કરે છે.(વા.રા. કિષ્કિન્ધાકાન્ડ સર્ગ 1/18).

વૃક્ષનાં શત્રુઓ:

જેનાથી વૃક્ષોનો વિકાસ અટકી જાય, નાશ પામે તેને તેનાં શત્રુઓ કહી શકાય. જેમ કે હરણાઓનાં ટોળાં, મોટા શીંગડાંવાળા પાસાં, મોટા દાંતવાળા જંગલી ડુક્કર(વા.રા. અરણ્યકાન્ડ 11/04), દિવ્યાસ્રથી ઉત્પન્ન થતી અગ્નિ(વા.રા. ઉત્તરકાન્ડ 21/44), ધારાવાહિક વૃષ્ટિ(વા.રા. ઉત્તરકાન્ડ 23/48), ખરદુષણની ગદા (વા.રા. અરણ્યકાન્ડ 29/26), પ્રચલ્લવાયુ(વા.રા. યુદ્ધ કાન્ડ 50/34), તથા ભૂકમ્પ (વા.રા. યુદ્ધ કાન્ડ 53/31) વગેરે વૃક્ષનાં શત્રુઓ છે.

વરદાન:

શ્રી રામ મહર્ષિ ભરદ્વાજ મુનિના આશ્રમે જઈને તેમની પાસે વાનરોની સુખાકારી માટે વરદાન માંગે છે. મુનિ વરદાન આપે છે. પરંતુ એ વરદાન ફળીભૂત કરનારા તો વૃક્ષો છે. વરદાન રૂપે કહ્યું કે:

અકાલે પુષ્પશબલા: ફલવંતશ્ચ પાદપા: ,

भविष्यंति महेशवासः नद्यश्च सलिलायुताः . (वा.रा युद्ध काण्ड 120/16).

[अर्थात् आ वानरो ज्वां रहेशे त्यां अकाणे पण वृक्षो इण डूलथी लयी पडशे अने नदीओ जणथी बराठ जशे.]

आम बरदाज मुनिनी कृपाथी लंकाथी परत इरतां हतां त्यारे अयोध्याना मार्गे वृक्षो सदा इणडूलवाणां थछ गयां.तेमां मधनी धाराओ वहेवा लागी. जेनाथी वानरो पोतानी भूम अने तरस छीपावे छे. आम रामायणमां दरेक प्रसंगोमां वृक्ष वर्णन मणी रहेछे. आजना प्रदूषित वातावरणमां पण वृक्षनुं महत्व सहेज पण ओछुं नथी. प्रदूषणनी मात्रा ओछी करवा माटे वृक्षारोपण अेज अेक मात्र उपाय छे तेम कही शकाय.

संदर्भ :::

“वाल्मीकि रामायण” गीता प्रेस गोरभपुर

प्रा. डॉ. दुर्गा नवीन जोशी
 असो. प्रोफेसर अने संस्कृत विभागाध्यक्षा,
 योगीश्व महाराज महाविद्यालय,(महिला आर्ट्स कोमर्स कोलेज),
 धारी-365 640 ज.अमरेली.

Copyright © 2012 - 2016 KCG. All Rights Reserved. | Powered By : Knowledge Consortium of Gujarat